

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο /videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33227 & [doi:heal.uoi.12982](https://doi.org/10.12982/heal.uoi.12982) EN Summary follows

Θάνατοι αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων: Μύθοι και πραγματικότητες¹

Ελένη Καραμπατζάκη²

Τομέας Φιλοσοφίας, Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι μια προσπάθεια αποτίμησης ορισμένων ανεκδοτολογικών, δοξογραφικών και βιογραφικών μαρτυριών σε αρχαίες πηγές σχετικά με τον τρόπο της 'εξόδου' γνωστών φιλοσόφων σε συνάφεια προς την γενικότερη φιλοσοφία τους. Με κορωνίδα την εμβληματική αναχώρηση του Σωκράτη – αυτοκτονία ουσιαστικά κατά τον Νίτσε – από τις ελεγχόμενες βέβαια ως προς την αξιοπιστία τους πηγές προκύπτει ότι ένας ικανός αριθμός φιλοσόφων πραγματοποίησαν μια "εύλογον εξαγωγήν" κατά τη στωική ορολογία σε μεγάλη ηλικία και ενόψει του κινδύνου απώλειας της πνευματικής υγείας σηματοδοτώντας έτσι το φιλοσοφικό αποδημείν. Συνάφεια προς την κοσμοθεωρία τους παρουσιάζουν οι περιπτώσεις τού κυνικά ανατρεπτικού θανάτου του Διογένη του Σινωπέα και η θεατρικά πραγματοποιημένη αυτοπυρπόληση του Βίωνα του Βορυσθενίτη, καθώς και πολλών Στωικών. Ωστόσο υπάρχουν και οι περιπτώσεις σπουδαίων μορφών της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (Εμπεδοκλής, Ηράκλειτος, Πλάτων), των οποίων οι μαρτυρίες για τον τρόπο θανάτου τους ενέχει απαξιωτικά στοιχεία, τα οποία συνδέονται είτε με τη φιλοσοφία ή περισσότερο με τον χαρακτήρα των συγκεκριμένων στοχαστών.

¹ 9-4-2017 16:00-17:30 Συνεδρία: Σ5 Ο δεύτερος μεγάλος φόβος του ανθρώπου. Ομιλία 3η: [YouTube=m2FdLkGMQOU](https://www.youtube.com/watch?v=m2FdLkGMQOU) 21:09. Άρθρο: υποβολή 10-2-2023· αποδοχή 10-2-2023· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι. Αν οι σύνδεσμοι στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να αναφέρετε αυτό το άρθρο: Καραμπατζάκη Ε. «Θάνατοι αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων: Μύθοι και πραγματικότητες». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς, 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Σ53: σς 6. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33227> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12982>.

² Πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών και διδάκτορας της Φιλοσοφίας (PhD) του Πανεπιστημίου East Anglia της Μ. Βρετανίας, υπηρέτησε επί μακράν σειρά ετών στον Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, από όπου και αφυπηρέτησε ως Αναπληρώτρια αφυπηρέτησε το 2013. Δίδαξε σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο φιλοσοφικά μαθήματα, ιδιαίτερα αρχαία ελληνική φιλοσοφία, στην οποία και επικεντρώνεται το ερευνητικό της ενδιαφέρον εποπτεύοντας παράλληλα ικανό αριθμό μεταπτυχιακών εργασιών και διατριβών. Έχει δημοσιεύσει δύο μονογραφίες σχετικά με την ελληνιστική φιλοσοφία, και πολυάριθμες εργασίες σε ελληνικά και ξένα περιοδικά, ενώ έχει συμμετάσχει σε πολλά διεθνή και ελληνικά συνέδρια. Είναι μέλος αρκετών φιλοσοφικών εταιριών. ekaraba700@yahoo.gr.

Λέξεις-κλειδιά: απώλεια πνευματικής υγείας, φιλοσοφικώς αποδημείν, συνάφεια κοσμοθεωρίας-πράξης, θάνατος αρχαίων φιλοσόφων, εύλογη αυτοαπόσυρση από τη ζωή, έξοδος Σωκράτη από τη ζωή, εύλογος αυτοκτονία, εύλογος εξαγωγή, συνάφεια διδασκαλίας-πράξης, εύλογος θάνατος, τέλος της ζωής, θάνατος με αξιοπρέπεια, αξιοπρεπής θάνατος, καλός θάνατος, ωραίος θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, ανώριμος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, πρόωρος θάνατος, θάνατος πριν την ώρα του, θάνατος στην ώρα του, θάνατος μετά την ώρα του, μετάωρος θάνατος, αθανασία, ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, μεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε, ΓΠΠ.

Deaths of ancient Greek philosophers: Myths and realities³

Eleni Karabatzaki⁴

Department of Philosophy, Faculty of Philosophy Pedagogy and Psychology, School of Philosophy,
University of Ioannina, Ioannina, Greece

Summary

The purpose of this paper is an attempt to evaluate the anecdotal, doxographic and biographical testimonies in ancient sources regarding the way of death (the final exit) of well-known philosophers in relation to their general philosophy. Crowned by the emblematic departure of Socrates – essentially suicide according to Nietzsche – it follows from the reliable sources that enough philosophers made a "reasonable departure", in Stoic terminology, in old age and in view of the risk of losing their mental health, thus signaling the philosophical exodus. The cases of the cynically subversive death of Diogenes of Sinope and the theatrical self-immolation of Bion of Borysthenites show relevance to their worldview. However, there are also cases of great figures of ancient Greek philosophy (Empedocles, Heraclitus, Plato), whose manner of death involves disparaging elements connected either to philosophy or more to the character of the specific thinkers.

Keywords: *loss of mental health, philosophically dying, worldview-practice relevance, ancient philosophers' death, plausible self-withdrawal from life, Socrates' exodus from life, plausible suicide, plausible exodus, teaching-practice relevance, plausible death, end of life, dying with dignity, good death, mature death, premature death, postmature death, immortality, ephthanassia, euthanasia, dysthanassia, prothanassia, metathanassia, posthumous longevity, when should we die, WSWD, when must we die, WnMWD, how should we die, HSWD, why must we die, WγMWD.*

³ 29-4-2017 16:00-17:30 Session: *S5 The second great fear of human*. **Speech 3:** [YouTube=m2FdLkGMQQU](https://www.youtube.com/watch?v=m2FdLkGMQQU) 21:09. **Paper:** submitted 10 Feb 2023; accepted 10 Feb 2023; no peer reviewed. If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10.

Cite this article: Karabatzaki E. «Deaths of ancient Greek philosophers: Myths and realities». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper S53: ps 3. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33227> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12982>.

⁴ A graduate of the Faculty of Philosophy of the National and Kapodistrian University of Athens and a Doctor of Philosophy (PhD) of the University of East Anglia, Great Britain, she served for many years in the Sector of Philosophy of the Department of Philosophy, Pedagogy and Psychology of the Faculty of Philosophy of the University of Ioannina, from where she retired in 2013. She taught undergraduate and postgraduate philosophy courses, especially ancient Greek philosophy, which is where her research interest is focused, supervising at the same time a sufficient number of postgraduate theses and theses. She has published two monographs on Hellenistic philosophy, and numerous papers in Greek and foreign journals, while she has participated in many international and Greek conferences. She is a member of several philosophical societies. ekaraba700@yahoo.gr.

1. Η Θεωρία

Στην επιθυμία του να εντοπίσει την ψυχολογική αφετηρία της φιλοσοφικής σκέψης, ο Αριστοτέλης, στο *Μετά τα Φυσικά*, αποφαίνεται με αρκετά προκλητική βεβαιότητα, ότι «*δια το θαυμάζειν οι άνθρωποι ήρξαντο φιλοσοφείν*», με άλλα λόγια, γι' αυτόν τον ρεαλιστή επιστήμονα φιλόσοφο, η 'απορία' – και η φιλοσοφική περιέργεια – ώθησε στη φιλοσοφική σκέψη, παγιώνοντας έτσι το δίπολο 'ζήτησις - εύρεσις', που χαρακτήριζε όλη την ελληνική φιλοσοφία σε όλες τις φάσεις της, τουλάχιστον μέχρι και την ελληνιστική εποχή. Ακόμα όμως κι αν ισχύει αυτό για τη φιλοσοφία, νομίζω ότι δεν ισχύει στο πλαίσιο της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους ως σκεπτόμενου όντος.

Πολύ πριν την ανάδυση της επιστημονικής-φιλοσοφικής απορίας υπήρξαν, και εξακολουθούν να υπάρχουν, ψυχολογικά κίνητρα, πολύ πιο βαθιά ριζωμένα, και πολύ πιο αρχέγονα, σ' έναν εγκέφαλο που μοιραζόμαστε και με τα ζώα, όπως το συναίσθημα του φόβου απέναντι σε ό,τι απειλεί την επιβίωσή μας ως άτομα κυρίως. Σοφιστές βέβαιοι, όπως ο Πρόδοκος κι ο Ιππίας, είχαν συλλάβει αυτή την ιδιαιτερότητα του ανθρώπου και είχαν συνδέσει την εμφάνιση μιας πρόδρομης σε σχέση με τη φιλοσοφία ερμηνευτικής προσπάθειας του ανθρώπου να εξηγήσει τις πηγές των φόβων με έναν θεσμό, τη Θρησκεία, που, μαζί με την Τέχνη, θεωρείται ότι είναι από τους παλαιότερους θεσμούς που καθιέρωσε ο άνθρωπος ως κοινωνικό όν. Κι αυτό έγινε για να αντιμετωπιστούν, να εξορκιστούν, φοβικά συναισθήματα, ιδιαίτερα απέναντι στα αμείλικτα φυσικά φαινόμενα, όπως υποστήριζαν ο Πρόδοκος κι ο Ιππίας.

Ωστόσο, όπως ο Ηράκλειτος είχε διαισθανθεί, εξισώνοντας το δίπολο 'ζωή-θάνατος' – κι ο Φρόνιτ, πολύ αργότερα, αλλά κι ο κοινωνιολόγος Εμίλ Ντουρχάιμ, θεμελίωσαν θεωρητικά και εμπειρικά αιώνες αργότερα – η πηγή του βασικού ανθρώπινου φόβου είναι ο μέγιστος υπαρξιακός φόβος, ο φόβος του θανάτου, απόρροια βέβαιοι, κι αυτό από την 'προνομιακή' ικανότητα του ανθρώπινου όντος να έχει συνειδητοποιήσει το αναπόφευκτο του θανάτου. Η ελληνική βέβαιοι φιλοσοφία δεν βασίστηκε ποτέ, όπως η θρησκεία, στην ανταποδοτική διαχείριση του υπαρξιακού φόβου μέσω της θρησκείας. Στο σχηματισμό του δίπολου 'θάνατος-αθανασία' είναι προφανές ποια κατάσταση προϋπήρχε και προϋπάρχει: η αθανασία δημιουργήθηκε σε αντίθεση προς ένα γεγονός, τον θάνατο. Η αθανασία είναι μια πίστη, μια πεποίθηση, εφόσον κανείς εμπειρικά, δεν την έχει αποδείξει. Στην επιθυμία του λοιπόν να εξορκίσει ο άνθρωπος το αναπόφευκτο διάφοροι τρόποι επινοήθηκαν, ιδιαίτερα σε ιδεολογικό επίπεδο, με τον επικράτηση αντιλήψεων για την μετά θάνατον τύχη της ψυχής. Είναι δεδομένο ωστόσο ότι η πίστη στην αθανασία της ψυχής είναι μια κυρίαρχη θεολογική άποψη, όχι όμως και φιλοσοφική στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, δεδομένου ότι μόνο ο Πλάτων κι ο Πυθαγόρας υποστήριζαν την αθανασία της ψυχής, κι αυτοί για άλλους λόγους, που δεν έχουν άμεση σχέση με θρησκευτικούς πεποιθήσεις, εφόσον οι ιδέες τους στο συγκεκριμένο θέμα σχετίζοντο με την μεταφυσική περισσότερο.

Η θεματική αυτού του συνεδρίου, το πότε πρέπει δηλαδή να εκδημεί κανείς, συνδέεται φιλοσοφικά με το ερώτημα της μετά θάνατον τύχης της ψυχής, αν και ψυχολογικά συνδέεται με τη σχέση ελευθερίας και αυτοδιάθεσης, όπως το έθεσαν οι Καμύ και Σοπενάουερ στη νεότερη εποχή. Απάντηση έχουν δώσει θεολόγοι και φιλόσοφοι στο παρελθόν, νευροεπιστήμονες και νευρολόγοι σήμερα, με αρκετές απαντήσεις να άπτονται φιλοσοφικών απόψεων ελλήνων φιλοσόφων. Σε πραγματικό επίπεδο ο χρόνος εκδημίας συνδέεται εκ των πραγμάτων με δύο εκδοχές: Η μία επαφίεται σε φυσική εκδημία, είτε λόγω ασθένειας ή συμπτωματικών καταστάσεων (πόλεμος, ατυχήματα), είτε, όπως υποστήριζαν οι Στωικοί, με *εύλογο εξαγωγή*, για 4 λόγους που είχαν άμεση επίπτωση στην φυσική αυτοδιάθεση και ελευθερία του σοφού. Σήμερα αποκαλείται ευθανασία, αλλά η εύλογος εξαγωγή των Στωικών είναι κάτι πολύ πιο ευρύ. Η όποια απάντηση για τον χρόνο εκδημίας, σχετίζεται αποκλειστικά με το δικαίωμα της αυτοκτονίας και της ευθανασίας σε κατάσταση βέβαιοι συνειδητότητας, δεδομένου ότι η εκδημία από φυσικά αίτια είναι ένα συμβάν που κατά τους Στωικούς ανήκει στα 'αδιάφορα' από ηθική άποψη γεγονότα, που κατά την έκφραση του Επίκτητου δεν ανήκουν στην 'προαίρεσίν' μας.

Με τον κοινωνιολόγο Ντουρχάιμ να έχει αναπτύξει, με εμπειριστατωμένο, νομίζω, τρόπο στο έργο του *Η Αυτοκτονία*, τα κοινωνικά και ψυχολογικά αίτια της αυτοκτονίας, ο άνθρωπος απεκδύεται το μέγιστο αγαθό της ζωής για τέσσερις λόγους: είτε θυσιάζοντας **αλτρουιστικά** τη ζωή του, σε αυτοκτονίες όπως ο θάνατος των στρατιωτών σε καιρό πολέμου, είτε **ανομικά**, όταν για διάφορους λόγους ο άνθρωπος χάνει το έρεισμα των κοινωνικών του αξιών και του τρόπου ζωής που έχει συνηθίσει

π.χ. οι αυτοκτονίες πτωχευμένων επιχειρηματιών, ή οι αυτοκτονίες που συμβαίνουν στην Ελλάδα τα χρόνια της Κρίσης), είτε **εγωιστικά**, γιατί η προσωπικότητά των αυτόχειρων, ναρκισσιστική ή καταθλιπτική κατά το πλείστον, ωθεί στο απονενοημένο, είτε **φαταλιστικά**, όταν πλέον δεν υπάρχει χαραμάδα φωτός σε ερεβώδεις κοινωνικές συνθήκες, (π.χ. αυτοκτονίες σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, φυλακές).

Ωστόσο στην αρχαία Ελλάδα, με έναν πολιτισμό, ο οποίος ερειδόταν στη συνειδητοποίηση ότι **θνητοί εσμέν**, και οι περισσότερες από τις επιτύμβιες στήλες, που έχουν ανακαλυφθεί σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του τότε ελληνικού κόσμου, τελειώνουν με την υπενθύμιση και την προτροπή *Οδοιπόρε, χαίρε: Ουδείς αθάνατος*, οι διάφοροι φιλόσοφοι, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το θέμα του θανάτου, γράφοντας διατριβές και παραμυθίες, από την οπτική γωνία της φιλοσοφίας ως **μελέτης θανάτου** από τον Πλάτωνα (Φαίδων) έως τον ήρεμο αγνωστικισμό του Σωκράτη, ο οποίος όταν πέθαινε, είπε: *Άνδρες Αθηναίοι, το να φοβάται κανείς το θάνατο ισοδυναμεί να το να νομίζει κάποιος ότι είναι σοφός χωρίς να είναι, να νομίζει ότι γνωρίζει αυτό που δε γνωρίζει, γιατί κανείς δε γνωρίζει το θάνατο, ούτε αν συμβαίνει να είναι το μεγαλύτερο αγαθό όπως λένε κάποιοι, ούτε αν συμβαίνει να είναι το χειρότερο κακό*. Στην ελληνιστική εποχή υπήρξε και ο απροκάλυπτος υλισμός του Επίκουρου, ο οποίος θεωρούσε τη συνύπαρξη ζωής-θανάτου ως **μή** υφιστάμενη, υποστηρίζοντας ότι *όταν εγώ είμαι ζωντανός ο θάνατος δεν υπάρχει, κι όταν είναι αυτός παρών εγώ δεν υπάρχω*, προτρέποντας μάλιστα τους μαθητές του αλλά και όλους τους ανθρώπους να μη χάνουν τις ευχάριστες στιγμές της επίγειας ζωής φοβούμενοι αυτό που θα γίνει, όταν αυτοί πλέον δεν θα έχουν τις αισθήσεις τους, δηλαδή δεν θα υπάρχουν, εφόσον το υλικό τους σώμα και η υλική ψυχή θα αποσυντεθούν στα άτομα, από τα οποία απαρτίζεται το σύμπαν. Οι Στωικοί ωστόσο ως βιταλιστές υλιστές προσπάθησαν να διασώσουν τον λογικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ψυχής συνδέοντάς την με επιστροφή στο έμψυχο, λογικό σύμπαν, μέρος του οποίου είναι και αυτή.

2. Η πράξη

Τι έγινε ωστόσο με το τέλος των ίδιων των φιλοσόφων; Τι ξέρομε; Πότε και πώς έφυγαν; Υπήρξε αντίστοιχος με τη διδασκαλία τους ο τρόπος με τον οποίο εγκατέλειψαν αυτό τον μάταιο κόσμος; Αυτό θα επιχειρήσω να παρουσιάσω στη συνέχεια της σύντομης αυτής ανακοίνωσης, με την επισήμανση βέβαια ότι οι σχετικές βιογραφικές και άλλες πηγές δεν διακρίνονται για την αξιοπιστία τους, δεδομένου ότι είναι γραμμένες αιώνες αργότερα και οι ίδιες βασίζονται σε προγενέστερα έργα. Όπως όμως θα διαφανεί, πολλές πληροφορίες, μπορεί να έχουν ανεκδοτολογικό χαρακτήρα, πολλές φορές να διαβάλλουν τον φιλόσοφο, αλλά στο σύνολό τους φαίνεται ότι προσπαθούν να δείξουν ότι υπήρχε αντιστοιχία θεωρίας και πράξης στη ζωή των φιλοσόφων, γνώριμο χαρακτηριστικό όλης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

Αρχίζοντας λοιπόν με τον **Πρωταγόρα**, τον σοφιστή ο οποίος θεμελίωσε μια από τις πρώτες περι της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού θεωρίες, οι πηγές αναφέρουν ότι πνίγηκε σε ναυάγιο, ένα τέλος όχι ασύμβατο με έναν πολυταξιδεμένο άνθρωπο, υπόδειγμα του ομηρικού *«πολλών ανθρώπων άστεα και νόον έγνω»*.

Για τον γελαστό κατ' επίφασιν αλλά στην ουσία μελαγχολικό φιλόσοφο, τον **Δημόκριτο**, λέγεται ότι σε μεγάλη ηλικία και κατά στωικό τρόπο κατέφυγε στην εύλογο εξαγωγή όταν συνειδητοποίησε ότι έχανε την πνευματική του δύναμη. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι σε ηλικία ογδόντα ετών, πολύ μεγάλη ηλικία για την εποχή εκείνη, είχε αποφασίσει να πεθάνει από αστία κατά τη διάρκεια της εορτής των θεσμοφοριών, αλλά η αδερφή του με την οποία συγκατοικούσε παραπονέθηκε ότι ο προγραμματισμένος θάνατός του θα εμπόδιζε τη συμμετοχή της στην εορτή, και τότε αυτός διατηρήθηκε στη ζωή μυρίζοντας φρέσκο ψωμί, και όταν τελείωσαν τα θεσμοφόρια εξεμέτρησε τον βίο του, επιδεικνύοντας προφανώς τεράστια δύναμη θέλησης.

Πιο δραματικό όμως και συνάδον με το δύσκολο χαρακτήρα του ήταν το τέλος του 'οχλολοιδωρου' **Ηράκλειτου**, ο οποίος είχε αναχωρήσει από την κοινή ζωή της πόλης του, της Εφέσου, απογοητευμένος από την κατάσταση της πολιτικής ζωής. Ωστόσο προσβλήθηκε από υδρωπικία (ασκίτης, νομίζω, λέγεται σήμερα) και πήγε στους γιατρούς λέγοντάς τους με τον σκοτεινό του τρόπο, *μπορείτε να μου κάνετε από βροχή ξηρασία*; Αυτοί δεν κατάλαβαν, και τότε πήγε σε μια σπηλιά, τυλίχτηκε με περιττώματα ζώων και βέβαια πέθανε δραματικά. Ωστόσο ο Ηράκλειτος, με αυτήν την επιλογή, ίσως ήθελε να δείξει έμπρακτα

τη σύνδεση και αλληλοδιαδοχή των αλληλοαποκλειόμενων, όπως νομίζουμε εμείς, πραγμάτων, όπως η ζωή κι ο θάνατος. Υπάρχει ένα καταπληκτικό απόσπασμα, όπου η σύνδεση αυτή εκφράζεται παραστατικά: «*Αθάνατοι θνητοί. Θνητοί αθάνατοι. Ζώντες τον εκείνων θάνατον, τον δε εκείνων βίον τεθνεώτες.*»

Πιο εντυπωσιακή ήταν η περίπτωση ενός άλλου πολυεπιστήμονα του **Εμπεδοκλή** τού Ακραγαντίνου, για τον οποίο οι πηγές μας λένε ότι βρήκε τραγικό θάνατο πέφτοντας μέσα στο ηφαίστειο της Αίτνας. Ως προς το κίνητρο της πράξης αυτής οι απόψεις δίστανται. Κατά μερικούς μελετητές, επειδή ο Εμπεδοκλής είχε και θρησκευτικές ενατενίσεις, λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, έκανε μια θεατρική έξοδο. Αλλά για μένα η πιο πιθανή εκδοχή είναι ότι παρατηρώντας την Αίτνα, γιατί είχε και φυσιογνωστικά ενδιαφέροντα, έπεσε μέσα στον κρατήρα.

Για τον **Πυθαγόρα**, γνωρίζουμε ότι το τέλος του ήταν πολιτικό. Ο Σάμιος φιλόσοφος, καίτοι μύστης, είχε πολιτικά ενδιαφέροντα, κι έτσι κήκε μέσα στο σπίτι του στον Κρότωνα σε μια πυρκαγιά που έβαλε ένας πολιτικός του αντίπαλος. Αν αληθεύει αυτή η μαρτυρία, γιατί εξίσου ισχυρή είναι η μνεία για εξορία, ο θάνατος του προσωκρατικού ήταν η αφετηρία τέτοιων διώξεων με κατακλείδα τον φρικιαστικό θάνατο της νεοπλατωνικής φιλοσόφου και επιστήμονα Υπατίας στα χέρια του φανατισμένου από τον Κύριλλο πλήθους της Αλεξάνδρειας.

Ένα συναφές προς τον Πυθαγόρα τέλος είχε κι ένας άλλος σπουδαίος προσωκρατικός, ο **Ζήνων** ο Ελεάτης. Ως θεμελιωτής της διαλεκτικής, και με επίγνωση του γεγονότος ότι η διαλεκτική είναι ο αντίπαλος της τυραννίας, ο Ζήνων ήρθε σε σύγκρουση με τον τύραννο της Ελέας και υπεβλήθη σε μαρτυρικό θάνατο, και οι πηγές, περισσότερες από μία, αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια της ανάκρισης έκοψε τη γλώσσα του και την έφτυσε στα μούτρα τού τυράννου για να μην αποκαλύψει τα μυστικά της πολιτικής οργάνωσης στην οποία ανήκε.

Για το **Σωκράτη**, τί να λεχθεί; Κατά τους πολιτικά ορθούς ερμηνευτές, ο Σωκράτης ήπιο το κώνειο για να μην παραβεί τους νόμους μιας πατρίδας που τον καταδίκασε έστω και άδικα. Αυτό το πνεύμα απορρέει τόσο από την *Απολογία* του Πλάτωνα όσο κι από του Ξενοφώντα. Αλλά ένας από τους πιο αιρετικούς σύγχρονους ερμηνευτές, όπως ο Νίτσε, ο Σωκράτης στην ουσία αυτοκτόνησε από απογοήτευση συνειδητοποιώντας ότι ο μακρόχρονος διαλεκτικός του αγώνας στην Αγορά να πείσει τους Αθηναίους ότι *ο ανεξέταστος βίος ού βιωτός εστί* είχε αποτύχει. Και μάλιστα, δύο από τους μαθητές του, ο Κριτίας κι ο Αλκιβιάδης, απεδείχθησαν καταστροφικοί για την Αθηναϊκή δημοκρατία. Κοινωνιολογικά, τείνω να συμφωνήσω ότι ο Σωκράτης οικειοθελώς εγκατέλειψε τη ζωή, στην πρώτη περίπτωση αλτρουιστικά για να μη βλάψει την πατρίδα του, και στη δεύτερη ανομικά, όταν κατέρρευσε το σύστημα των αξιών που είχε μεγαλώσει.

Δεν θα τελειώσω αναφερόμενη σε όλους τους φιλοσόφους, θα αναφερθώ σε πληροφορίες για το τέλος των δύο μεγάλων κλασικών, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Εκτός της συκοφαντικής κατά πάσα πιθανότητα μαρτυρίας ότι ο ευκατάστατος αριστοκράτης **Πλάτων** πέθανε από φθειρίαση, αληθοφανέστερη είναι η εκδοχή ότι απεβίωσε σε μεγάλη ηλικία κατά τη διάρκεια γαμήλιου εορτασμού. Ευτυχής θάνατος. Σε αντίθεση με την τύχη του **Αριστοτέλη**, ο οποίος το 323 π.Χ., μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, αυτοεξορίστηκε στη Χαλκίδα, όταν οι Αθηναίοι κατέθεσαν *γραφή ασεβείας* εναντίον του, με το επιχείρημα, του Αριστοτέλη, ότι δεν θα επιτρέψει στους Αθηναίους να διαπράξουν για δεύτερη φορά έγκλημα κατά της Φιλοσοφίας. Ωστόσο, η εξορία δεν εμπόδισε το θάνατό του, εφόσον πέθανε, όπως φαίνεται, την επόμενη χρονιά στενοχωρημένος βαθύτατα και για το τέλος της φιλοσοφικής του καριέρας αλλά και από την απογοήτευσή του για την παρακμή των ιδεωδών της πόλης-κράτους, την οποία υποστήριζε και διατήρησε με το έργο του.

Η εργασία αυτή θα κλείσει με αναφορά στο τέλος ενός Κυνικού φιλόσοφου, του Διογένη του Σινοπέα, δεδομένου ότι με τους Κυνικούς και τους Στωικούς άλλαξε ριζικά η στάση των σοφών, των φιλοσόφων, απέναντι στο θάνατο, όχι μόνο στην πράξη, αλλά και θεωρητικά. Κυριαρχεί πλέον η διδασκαλία ότι ο θάνατος είναι ένα **φυσικό** φαινόμενο, δεν μας αφορά, καθόλου – το πιστεύουν οι Κυνικοί, το πιστεύουν οι Στωικοί, το πιστεύουν οι Επικούρειοι – κι εκείνο που έχει σημασία είναι η **ηθική** ολοκλήρωση του ανθρώπου στην παρούσα ζωή και τίποτα παραπάνω.

Σίγουρα φαίνεται διασκεδαστική η πληροφορία για το θάνατο του **Διογένη** του Κυνικού, ο οποίος ως ‘μαινόμενος’ Σωκράτης, αμφισβητούσε, λόγω και έργω, τις καθιερωμένες αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής των συμπολιτών του. Έτσι αναφέρεται ότι ο Διογένης πέθανε τρώγοντας ωμό χταπόδι, ή ότι τον

δάγκωσαν σκυλιά όταν πάλευε μαζί τους για να πάρει το χταπόδι. Εμένα προσωπικά όμως με γοητεύει μια αναφορά στην πολιτική οξύνειά του. Όταν ρωτήθηκε κάποια στιγμή πώς θα ήθελε να τον θάψουν όταν πεθάνει, είπε *με τη μούρη κάτω*. Στην απορία των συνομιλητών του για το περιεργό της επιθυμίας του, τους απάντησε ότι εντός ολίγου τα πολιτικά πράγματα στην Αθήνα και όχι μόνο θα αλλάξουν άρδην, υπονοώντας την τελεία παρακμή της πόλης-κράτους με την κυριαρχία της Μακεδονικής βασιλείας.

Και βέβαια τελειώνω κάνοντας μνεία για το τέλος του θεμελιωτή της **Στοάς**, του Ζήνωνα του Κιτιέα, ο οποίος ήταν και ο εισηγητής της θέσης για την εύλογο εξαγωγή για **4 λόγους**: είτε γιατί η "*πατρίδα το επιτάσσει*", είτε για "*αφόρητον πενίαν*", είτε για "*ανυπέβλητον άνοϊαν*", είτε για δια τον "*επισκωμάζοντα τύραννο*", δηλαδή μια τυραννική εξουσία μπορεί να σε οδηγήσει φαταλιστικά στην αυτοκτονία. Κι έτσι ξέρομε ότι ο **Ζήνων** πέθανε, ενώ ήταν υγιής, όταν χάνοντας την ισορροπία του έσπασε το δάχτυλό του, και, καθώς ήταν πεσμένος, χτύπησε το χέρι του κάτω στο χώμα, και είπε, *Γη τί με καλείς; Έρχομαι μόνος μου*. Και πέθανε από ασιτία ή κρατώντας την αναπνοή του. Ας σημειωθεί ότι εύλογος εξαγωγή αποδίδεται και στον **Αντίπατρο** τον Ταρσέα, στον **Διογένη** τον Βαβυλώνιο και στον Ρωμαίο Στωικό **Σενέκα**, ο οποίος αυτοκτόνησε λόγω του Νέρωνα, και το ίδιο έπραξε ο **Κάτων** ο στωικός, επίσης για πολιτικούς λόγους.

Τέλος είναι ενδεικτική τής εντελώς αντίθετης κοσμοθεωρίας των Σκεπτικών και στο θέμα αυτό η πληροφορία ότι ο σφοδρός φιλοσοφικά αντίπαλος των Στωικών, ο **Καρνεάδης** ο Σκεπτικός, ειρωνευόταν τους Στωικούς μεταξύ άλλων και για αυτή τη θέση. Οι Σκεπτικοί αγαπούσαν τη ζωή και ζούσαν σύμφωνα με τις καθημερινές εμπειρίες. Έτσι αναφέρεται ότι, μαθαίνοντας ο Καρνεάδης ότι ο Στωικός Αντίπατρος ζήτησε κώνειο για να μιμηθεί το Σωκράτη, αυτός ζήτησε να του φέρουν να πιει *οινόμελι*, κρασί με μέλι, ψηφίζοντας έτσι υπέρ της ζωής μέχρι το φυσικό της τέλος.

3. Συμπέρασμα

Απ' όσα παραθέσαμε, που βέβαια δεν εξαντλούν το θέμα, είναι προφανής η αυτοπειθαρχημένη στάση των περισσότερων φιλοσόφων απέναντι στο αναπόφευκτο τέλος, με **επιλογή τού πότε**, αν επίκειται ο κίνδυνος να προδώσουν τις αρχές τους, την προσωπικότητά τους, την ελευθερία τους να σκέφτονται *-ίση και ομοία η εις Άδου οδός*, είχε αποφανθεί ο ηδονιστής **Αρίστιππος**, στηλιτεύοντας έτσι συμπεριφορές ματαιοδοξίας απέναντι στο υπέρτατο υπαρξιακό γεγονός-. Η στάση τους αυτή, παράλληλα με άλλες εκφάνσεις του ελληνικού πολιτισμού, εξηγεί κατά τη γνώμη μου πώς αυτοί οι άνθρωποι μετέτρεψαν τον *φόβο του θανάτου σε οίστρο ζωής*, κατά την έκφραση, αν δεν κάνω λάθος, του Εμπειρικού.⁵

⁵ Βλ. Θεολόγου Κ. «Πώς πρέπει να ζούμε: Η νοηματοδότηση του φόβου του θανάτου ως οίστρου της ζωής»: Κορυφή πρώτης σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > Συνεδρία Π4.